

7 KODIKOLOGIE

RYCHLÝ NÁHLED KAPITOLY

Kapitola studenty seznamuje s kodikologií, tj. pomocnou vědou historickou, která zkoumá rukopisné knihy neúřední povahy, tedy literárního charakteru (tzv. kodexy), a také se zabývá dějinami kodexových knihoven či jejich rukopisných oddělení. Jsou představeny dějiny tohoto oboru a jeho předmět bádání. Značná pozornost je věnována vzniku rukopisů a jejich funkcím, a také nejvýznamnějším skriptoriím a kodexům v českých zemích.

CÍLE KAPITOLY

Po prostudování této kapitoly dokážete:

- pochopit proces vzniku rukopisů;
 - vyjmenovat funkce a druhy rukopisů;
 - orientovat se v nejrozšířenějších rukopisných knihách, včetně českých kodexů.
-

ČAS POTŘEBNÝ KE STUDIU

Prostudování kapitoly vám zabere přibližně 60 minut.

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

Kodikologie; rukopis; kodex; skriptorium

7.1 Předmět bádání a dějiny disciplíny

Předmětem bádání kodikologie jsou rukopisné knihy neúřední povahy, tedy literárního charakteru, tzv. kodexy (z lat. *codex* – kniha). Kodikologie zkoumá jejich vlastnosti, vnější a vnitřní znaky s ohledem na jejich vznik, funkci, působení a uplatnění. Studuje také

rukopisy jako součást určitých celků, zejména skriptorií a knihoven. Zabývá se rovněž dějinami kodexových knihoven (církevních, světských, soukromých) a vývojem jejich rukopisných oddělení.

Jako samostatný obor vznikla kodikologie teprve v polovině 20. století ve Francii. Za jejího zakladatele je považován Alphonse Dain, autor díla „Les manuscrits“ (Paris 1949). V českém prostředí se o rozvoj systematické kodikologické práce zasloužil zejména Václav Vojtíšek, zakladatel Komise pro soupis rukopisů při ČSAV, která od roku 1962 vydávala časopis „Studie o rukopisech“.

Předmětem studia kodikologie jsou tedy rukopisy (manuskripty) literárního, vědeckého nebo dokumentačního rázu, které nebyly vedeny jako úřední knihy a zpravidla také nebyly součástí organického fondu ve smyslu archivním, ale mohly se vyskytovat v celcích vzniklých sběratelskou činností. Kodikologie se vzhledem k vynálezu knihtisku v polovině 15. století zaměřuje především na antické a středověké rukopisy.

7.2 Rukopis – vznik, funkce a uplatnění

Nejstarší formou rukopisné knihy byl svitek zvaný rotulus (volumen), tvořený z listů papyru, který byl navíjen z obou stran na válečky ze dřeva, kosti nebo rohu. Další formou byl kodex, jenž měl předchůdce ve svazcích voskových destiček (lat. *codices lignei*, tj. dřevěné špalíčky). Podle tohoto vzoru se listy papyru již v 1. století skládaly do kodexu pro sestavení rukopisů literárních a vědeckých děl. V pozdější době byly základními psacími látkami kodexů pergamen a papír. Pergamen byl používán zejména pro kaligrafické rukopisy, zatímco pro běžnou knihu se stal hlavním materiálem papír.

Ve starověku bylo opisování literárních textů v podstatě řemeslnou prací pro trh či obchod knihami, kterou často realizovali vzdělaní otroci. V raném středověku spočívala opisovačská práce pouze v mechanickém opisování v církevním prostředí, kde vznikala nejružnější skriptoria (benediktinské kláštery, katedrální kapituly), která pracovala většinou pro vlastní potřeby a jen občas na objednávku ze strany některých svých představených či mecenášů. Výsledkem byly nejčastěji rukopisy teologického (bohoslužebné knihy, biblické texty) nebo edukativního charakteru, pokud se při takových institucích nacházely školy. Existovala velká skriptoria s mnoha specialisty pro každou jednotlivou činnost i malá, kde práci vykonávala pouze jedna osoba. K nejvýznamnějším raně novověkým skriptoriím patřil například klášter sv. Martina v Tours, klášter Fulda v Hessensku či kapitula ve Veroně.

V souvislosti s rozvojem školství od počátku 13. století a vznikem univerzit v Itálii, Francii a Anglii vzrostla poptávka po větším množství stejných textů, což vedlo ke znásobení řemeslné výroby na objednávku. V písařských dílnách pracovalo mnoho odborníků, z nichž mnozí byli laiky. V těchto místech vznikaly rukopisy určené především pro obchod. Producentem právnických knih staly se zejména severoitalské univerzity (např. Bologna), teologické vznikaly pro Paříž. Vzrůst laického živlu v tomto procesu neovlivnil církevní prostředí. Knižní kulturu však začaly pěstovat nové řády, zejména kartuziáni, augustiniáni-kanovníci atd., a staré kláštery ustoupily do pozadí.

V českých zemích jsou skriptoria doložena od 12. století. K nejvýznamnějším českým skriptoriím patřila: skriptorium kláštera benediktinů v Břevnově, kláštera benediktinů na Ostrově, kláštera benediktinů na Sázavě (vznikl zde například Remešský evangeliář), svatojiřské skriptorium při klášteře benediktinek u sv. Jiří na Pražském hradě, skriptorium kláštera premonstrátů na Strahově, kláštera kartuziánů v Praze na Smíchově či skriptorium olomoucké.

Na vzniku kodexu pracovala řada osob různých profesí. Na začátku byl text kodexu opisován na složky písařem (skriptorem) podle předlohy. U větší zakázky se používalo diktování jednoho spisu více písařům a následovala kontrola textu vedoucím skriptoria. Opsaný text písař opatřil příslušnými prvky či změnami, na jejichž základě bylo možno zjistit vztah (filiaci) mezi jednotlivými opisy (recenzemi) a nejstarší předlohou (archetypem). Listy byly opatřeny foliací, pro rozlišení přední a zadní strany listu se používalo indexové označení, např. r (*recto* = přední) nebo v (*verso* = zadní). Poněvadž neexistovalo dnešní pojetí autorství a literární práce, kodex bývá identifikován podle textového začátku (incipit) a závěru (explicit). Obsahoval také různé poznámky, zejména **kolofóny**, které poskytovaly důležité informace o jeho vzniku (např. údaje o osobě písaře, datum a místo ukončení práce atd.). Nacházely se většinou na konci kodexu jako součást formule explicitu. Rukopisy byly také často glosovány. Mohly to být poznámky umístěvané mezi řádky (interlineární glosy) nebo okrajové (marginální). **Glosy** nejčastěji nesouvisely bezprostředně s textem a byly k němu dopisovány i se značným časovým odstupem od vzniku.

Po přípravě textu kodexu docházelo k jeho předání iluminátorovi za účelem doplnění iniciál, bordur, floratur či miniatur. **Iniciála** je první písmeno slova, které je výrazně odlišeno od ostatního textu velikostí, barvou nebo tvarem, případně je vyplněno iluminací. Objevuje se zpravidla na začátku stránky či kapitoly. **Bordury** jsou obruby s rostlinným nebo geometrickým ornamentem, někdy i s figurálními motivy. Pod pojetím **floratura** se rozumí rozviliny či rostlinné ornamenty lemující text stránky, často obohacené o prvky ze světa fauny, legend či alegorií, nebo také o heraldické motivy. Miniatura znamená celostránkový či půlstránkový obrázek či ilustraci, většinou v biblích nebo bohoslužebných knihách. V důsledku zmenšování rozměrů kodexů docházelo také k propojování miniatur a iniciál.

Poslední etapou vzniku kodexu bylo vázání jednotlivých složek do pevných deskových nebo měkkých kožených vazeb. Vnitřní strany desek se nazývají přideští, čisté listy sousedící s deskami jsou předsádky. Vazby byly následně různě zdobený. Mohly mít různý materiál: prkénka, useň, pergamen, papír, plátno. Způsob vázání se postupně měnil, takže je možné rozlišovat: vazby gotické, vazby renesanční a vazby barokní.

Funkce rukopisu nebyla stálá, mohla se změnit zároveň se změnou vlastníka knihy. S ohledem na tuto skutečnost se u rukopisů rozlišuje funkce primární (původní) a funkce sekundární (druhotná). Primární funkci lze stanovit jen komplexním rozbořením vnějších (vazba, písmo, velikost atd.) a vnitřních znaků rukopisu (obsah). Podle této funkce se kodexy dělí na čtyři skupiny:

- rukopisy k účelům liturgickým a náboženským;
- rukopisy k účelům studijním (tj. odborné a vědecké rukopisy, školní učebnice);
- rukopisy k účelům nestudijním (beletrie, poezie atd.);

- rukopisy reprezentačního a bibliofilského charakteru (všechny honosně vyzdobené rukopisy bez ohledu na obsah). Sekundární funkce rukopisu spočívá v jeho uplatnění v jiném prostředí, než byl užíván původně.

7.3 Nejrozšířenější rukopisné knihy

K nejrozšířenějším rukopisným knihám ve středověku patřily například:

Latinská bible – nejstarším zachovalým překladem Starého zákona z hebrejštiny do řečtiny je Septuaginta (z lat. *septuaginta* – sedmdesát), často označovaná pouze římskou číslicí LXX podle 70 učených mužů. Tento překlad vznikl v Alexandrii přibližně od 3. do 1. století př. n. l. Nejstarším překladem Bible do latiny je *Vetus latina* (lat. *Versio vetus latina* – starý latinský překlad), která byla vytvořena z řečtiny, tj. z originálních verzí (v případě Nového zákona), nebo ze Septuaginty (v případě Starého zákona). Nebyla však dílem jediného překladatele – překlad různých knih vznikal nezávisle a v průběhu doby se měnil. V pozdějším období pověřil papež Damasus I. revizí tohoto překladu Jeronýma (Sophronius Eusebius Hieronymus), který v letech 390–405 pořídil nový překlad, tj. Vulgátu. Vulgáta postupně vytlačila *Vetus latina* a stala se závazným textem západní církve pro celý středověk.

Liturgické knihy:

Misál (lat. *missale*) – je to liturgická kniha, která obsahuje modlitby, písně a čtení, které využívá kněz (celebrant) v průběhu bohoslužeb. Vyvíjí se od 9. století a texty přebírá ze starších knih, které se do té doby ke sloužení mše. Byly to:

- **sakramentář** (lat. *sacramentarium*) – je to liturgická kniha obsahující modlitby a zpěvy, které přednášel či zpíval kněz bez účasti lidu.
- **antifonář** (lat. *antiphonale, antiphonarium, antiphonarius, atiphonarius liber*) – je jednou z liturgických knih, která obsahovala chorálové zpěvy, které byly zpívány během mše. V pozdějším období, tj. od 9. století se knihy, které obsahovaly chorálové zpěvy (antifony) začaly nazývat graduály. Antifonář od této doby obsahuje zpěvy antifon konané mimo mši, pro kanonické hodinky.
- **lekcionář** (lat. *lectionarium*) – je liturgická kniha obsahující úryvky z písma svatého, tzv. lekce (perikopy).
- **evangeliář** (lat. *evangelarium*) – je liturgická kniha obsahující celé texty evangelií, tj. texty všech čtyř evangelií.

Breviář (lat. *breviarium*) – liturgická kniha obsahující zpěvy a čtení pro kanonické hodinky. Vyvíjí se od 11. století a skládá se z několika liturgických knih, které se dosud používaly při hodinkách. Patří sem:

- **žaltář** (lat. *psalterium*) – kniha obsahující žalmy (150 Davidových žalmů).
- **antifonář** – viz výše.
- **hymnář** (lat. *hymnarium*) – liturgická kniha obsahující zpěvy hymnů.
- **lekcionář** – viz. výše.
- **homiliář** (lat. *homiliarium*) – liturgická kniha obsahující čtení z děl církevních otců na evangelium či epištolu příslušného dne podle církevního kalendáře, tzv. homilii.
- **pasiónál** (lat. *passionale*) – kniha popisující mučení světců.
- **legendář** (lat. *legendarium*) – kniha obsahující texty o životech svatých.

Libri ordinales – liturgické knihy obsahující předpisy pro různé liturgické obřady. Rozlišujeme dva samostatné druhy:

- **pontifikál** (lat. *pontificale*) – liturgická kniha obsahující texty pro obřady, které mohl vykonávat pouze biskup (např. texty pro biřmování, svěcení kněží, benedikci opatů, svěcení kostelů, oltářů, ale také pro justiční úkony jako visitace a synody).
- **rituál** (lat. *rituale*) – liturgická kniha obsahující texty liturgických obřadů pro kněze (např. udílení svátosti křtu, svatební obřad, pohřební obřad, texty pro různá procesí).

Kancionál – sbírka systematicky uspořádaných písní doprovázených notací.

Právnícké knihy:

Corpus iuris civilis – je pozdní název (z roku 1583) pro kodifikaci římského práva císaře Justiniána (527–565). Tento občanský zákoník se skládá ze čtyř částí:

- **Kodexu** (*Codex Iustinianus*) – sbírka císařských nařízení a zákonů;
- **Digest** – sbírka spisů antických římských právníků;
- **Institucí** (*Institutiones*) – základní právnícká učebnice;
- **Novel** (*Novellae*) – pozdější Justiniánovy nařízení.

Středověké rukopisy nemohly pojmout veškerý materiál do jednoho svazku, a tak bývají římskoprávní sbírky rozděleny do pěti rukopisných knih. Digesta zahrnovala tři knihy (*Digestum vetus*, *Infortiatum*, *Digestum novum*), Kodex byl čtvrtou knihou (obsahoval prvních devět knih Justiniánova Kodexu) a Volumen poslední, tj. pátou (obsahoval tři knihy Kodexu, Instituce a Novelly).

Corpus iuris canonici – je pozdní název pro kodifikace církevního práva. Celek byl vydán v roce 1580 a obsahuje tyto části:

- Decretum Gratiani (1140) – autorem je mimo jiné boloňský právník Gratianus. Obsahuje papežské dekretály a také jiné právní prameny.
- Liber Extra (1234, zvána též Decretales Gregorii IX.) – obsahuje papežské dekretály. Tvůrcem sbírky je právník Raymund z Peñafortu, který ji vytvořil z pověření papeže Řehoře IX.
- Liber Sextus (i. e. Bonifacii, 1298) – sbírka dekretálů vytvořená na podnět papeže Bonifáce VIII.
- Clementinae (1314) – sbírka dekretálů vypracovaná roku 1314 Klementem V., která vešla v platnost roku 1317.
- Extravagantes Johannis XXII.
- Extravagantes Communes

7.4 Rukopisy v českých zemích

Nejstarším českým kodexem, pokud pomineme staroslověnské a latinské velkomoravské texty z 9. století, je **tzv. Wolfenbüttelský kodex Gumpoldovy václavské legendy** z doby kolem roku 1000. Vznikl na objednávku kněžny Emmy, manželky knížete Boleslava II. Tento kodex obsahuje nejstarší dochovaná vyobrazení svatého Václava, včetně slavné scény jeho zavraždění ve Staré Boleslavi.

Z 11. století pochází pouze několik domácích kodexů, například **Kodex vyšehradský**. Byl vytvořen ke korunovaci knížete Vratislava II. prvním českým králem. Kniha patří k vrcholným dílům románské knižní malby i v celoevropském kontextu. Rukopis, který tvoří 55 pergamenových dvoulistů, je evangeliářem. Obsahuje úryvky z evangelií, které se četly při mších o jednotlivých svátcích církevního roku. Podle posledních výzkumů tento rukopis vznikl v jednom z bavorských benediktinských klášterů. Název však dostal podle svého původního umístění na Vyšehradě.

Ve 12. století vzniká více kodexů, a to zejména v církevním prostředí (například písařská dílna olomoucké kapituly za biskupa Jindřicha Zdíka). Z 12. století pochází například *Chronica Boemorum* neboli **Kosmova kronika česká** (1119–1125). Je to nejstarší latinská kronika, sepsaná děkanem svatovítské kapituly, popisující ve třech knihách historii lidstva, českého národa od příchodu praotce Čecha a bájných knížat a dějiny přemyslovského státu do autorovy doby. Dochována je jen v mladších rukopisech, z nichž nejstarší, tzv. lipský rukopis z 12. století, zřejmě shořel za 2. světové války. Dnes je za nejstarší považován tzv. budyšínský rukopis, uložený v Národním muzeu v Praze.

Z první poloviny 13. století pochází největší rukopisná kniha světa, **Codex gigas** (cca 900 x 500 mm), vytvořená pravděpodobně v benediktinském klášteře v Podlažicích u Chrudimi. Kniha obsahuje nejen bibli, ale i různé další texty jako Kosmovu kroniku, spisy Josepha Flavia, Isidora ze Sevilly a další. Hmotnost celého kodexu je 75 kg.

Ve 14. století rozvoj knižní kultury stimulovala hlavně univerzita. Nejvíce knih přechovávala kolej Karlova, a objevují se i soukromé knihovny, například knihovna krále Václava IV. Z konce tohoto století pochází například **Zbraslavská kronika**, která vznikla, jak

už název napovídá, v klášteře na Zbraslavi. Jejími autory byli dva zdejší opati, Ota a Petr Žitavský. Kronika je sepsaná latinsky a zaznamenává události z let 1252–1338. Je základním narativním pramenem pro období posledních Přemyslovců a počátků vlády Lucemburků.

Rukopisné soubory, které přežily složitou dobu třicetileté války a josefinské sekularizace, jsou dnes uloženy v několika ústředních knihovnách, z nichž nejvýznamnější je Národní knihovna ČR v Praze.

DALŠÍ ZDROJE

- Viz prezentace ke kapitole
 - Doporučená literatura:
1. BOHATCOVÁ, Mirjam a kol.: *Česká kniha v proměnách staletí*. Praha 1990.
 2. CEJPEK, Jiří – HLAVÁČEK, Ivan – KREIDL, Pravoslav: *Dějiny knihoven a knihovnictví v českých zemích a vybrané kapitoly z obecných dějin*. Praha 1996.
 3. HLAVÁČEK, Ivan – KAŠPAR, Jaroslav – NOVÝ, Rostislav: *Vademecum pomocných věd historických*. Praha 1997.
 4. HLAVÁČEK, Ivan: *Úvod do latinské kodikologie*. Praha 1994.
 5. MAREČKOVÁ, Marie: *Přehled pomocných věd historických*. Brno 2000.
 6. PETR, Stanislav: *Komise pro studium a soupis rukopisů v Akademii věd ČR. Historický přehled*. In: *Práce z dějin Akademie věd, Ser. A. fasc. 5*, Praha 1997, s. 265–295.
 7. PRAŽÁK, Jiří: *K pojetí kodikologie*. Studie o rukopisech 19, 1980, s. 123–141.
 8. PRAŽÁK, Jiří: *Kodikologie, její postavení, metoda a úkoly*. Studie o rukopisech 13, 1974, s. 3–17.
 9. PRAŽÁK, Jiří: *Výbor kodikologických a paleografických rozprav a studií*. Praha 2006.

KONTROLNÍ OTÁZKY

1. Kdo je považován za zakladatele světové kodikologie?
2. Kdo se v českém prostředí přičinil o vývoj soustavné kodikologické práce?
3. Jak se dělí kodexy podle primární funkce?
4. Vyjmenujte tři významná skriptoria v českých zemích.
5. Jak se nazývá největší rukopisná kniha světa?

SHRNUÍ KAPITOLY

Kapitola seznamuje se základními pojmy, předmětem bádání a dějinami kodikologie. Poskytuje vhlad do problematiky vzniku rukopisů a fungování skriptorií. Představuje také nejvýznamnější skriptoria a rukopisy v českých zemích.

ODPOVĚDI

Ad. 1. Za zakladatele světové kodikologie je považován Alphonse Dain, autor díla „Les Manuscrits“ (Paříž 1949).

Ad. 2. V českém prostředí se o vývoj soustavné kodikologické práce zasloužil zejména Václav Vojtíšek, zakladatel Komise pro soupis rukopisů při ČSAV.

Ad. 3. Podle primární funkce se kodexy dělí na čtyři skupiny: rukopisy k účelům liturgickým a náboženským, rukopisy k účelům studijním (tj. odborné a vědecké rukopisy, školní učebnice), rukopisy k účelům nestudijním (beletrie, poezie atd.) a rukopisy reprezentačního a bibliofilského charakteru (všechny honosně vyzdobené rukopisy bez ohledu na obsah).

Ad. 4. K významným skriptoriím v českých zemích patřila například skriptoria kláštera benediktinů v Břevnově, kláštera benediktinů na Ostrově a kláštera premonstrátů na Strahově.

Ad. 5. Největší rukopisná kniha světa se nazývá Codex Gigas.
